

İBNÜ'L-HÜMÂM ES-SİVÂSÎ'YE (Ö. 861/1456) GÖRE ALLAH'IN YARATIKLARA ACI ÇEKTİRMESİ SORUNU

Prof.Dr. Ramazan ALTINTAŞ*

Anahtar Kelimeler: Allah'ın fiilleri, Mu'tezile, Mâtürîdiler, Eş'arîler, Kötülük, Âhiret, Bedel.

Özet

Yaşadığımız dünyada 'kötülüklerin' varlığı bir olgudur. Bütün dinler ve felsefeler bu sorunun çözümü için çaba sarfetmişlerdir. Kelam bilginleri de Allah'ın fiilleri bağlamında konuya eğilmişlerdir. Kelamcılar Allah'ın yaratıklara acı çektirmesi sorununu; dini açıdan sorumlu olan varlıklar ve dini açıdan sorumluluk taşımayan varlıklar şeklinde iki yönden tartışmışlardır. Bu konuyu tartışan kelam bilginlerinden birisi de İbnü'l-Hümâm es-Sivâsî'dir. İbnü'l Hümâm, mükellef olmayan; hayvanlara, delilere ve çocuklara dünyada isabet eden acılara mukâbil Allah'ın mâhiyetini bilmediğimiz bir şekilde âhirette bedel ödeyebileceğini vurguluyor. Ayrıca yazar; gerek sorumluluk çağında olan varlıklara ve gerekse sorumluluk taşımayan varlıklara isabet eden acılar, isabet etmeyen yakınlarına ibret ve imtihan edilme açısından dolaylı yararlar sağlayacaktır, görüşünü benimsiyor.

The Problem of Allah's Persecution to the Creature According to İbnu'l-Humam es-Sivasi (d. 861/1456)

Key Words: Allah's acts, Mu'tezile, Maturidis, Es'aris, Evil, Ahiret (after life), Meed.

Abstract

The 'evil' is a phenomenon in this world. All the religions and philosophies deal with this matter to solve it. Kelam, Islamic Theology, also takes the problem through the context of Allah's acts. Islamic Theologians in the matter of Allah's persecution to the creature depend on to the division of creature, that is creature that has responsibility and that has not any responsibility. İbnu'l-Humam es-Sivasi is one of the Islamic Theologians who examined this subject. İbnu'l-Humam emphasize to that the creature like animals, insane people, and children that has no responsibility will have

* Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

meed in the Ahiret (after life) according to that we do not know, if they get any persecution. Furthermore, the author favors that the sufferings which both the responsible and non-responsible creature came across will be a kind of lesson and test for the kith and kin and these sufferings will be beneficial.

GİRİŞ

Yaşadığımız dünyada 'acı ve ıstırapların' varlığı bir vâkiadır. İnsan hayatı; belâlarla, çilelerle ve acılarla doludur. Bu sebeple tarih boyunca bütün dinler ve felsefeler kötülük probleminin çözümüyle çok yakından ilgilenmişlerdir. İslam kelimacılar da İlâhi fiiller bağlamında bu sorunu ele almışlardır. Bütün kelimâ ekoller '*elem*' sorununu mükellef olan varlıklar ve mükellef olmayan varlıklar açısından tartışmışlardır. Bir dereceye kadar mükellef varlıklar için elemi ma'kul bir izahı yapılabilir. Ama, mükellef olmayan hayvanlar, deliler ve çocuklar için nasıl bir izah tarzı yapılacaktır? Örneğin, tabiatta, bazı hayvanlar kendi cinslerinden olan hayvanlar tarafından korkunç bir şekilde parçalanmaktadır. Diğer taraftan, etinden, derisinden ya da herhangi bir organından yararlanmak maksadıyla insanlar tarafından öldürülmektedir. Yine, henüz hayatının baharını yaşayamayan ve dini sorumluluk çağına gelmemiş binlerce çocuk erken yaşta, bulaşıcı hastalıklar, açlık, depresyon, savaşlar, kıtlık, sel baskınları vb. gibi doğal sebeplerden dolayı ölmektedir. Özellikle çocukların ve hayvanların elemelerle yüzleşmeleri neticesinde hayatlarını kaybetmeleri Âdil, Hakîm, Rahmân, Rahîm, Vedûd niteliklere sahip olan Allah'ın fiilleriyle nasıl bağdaştırılacaktır? sorusu mütekellimleri de meşgul etmiştir. Dolayısıyla bir Hanefî-Mâtürîdî mütekellimi olan İbnü'l-Hümâm es-Sivâsî de bu konuya kendi bakış açısıyla yorum getirmeye çalışmıştır.

Şöyle ki, *İbnü'l-Hümâm es-Sivâsî*, "*Kitâbu'l-Müsâyere*" adlı eserinde Allah'ın dünya hayatında yaratıklara azap ve elem vermesi meselesini, "*Allah'ın Fiili Sıfatları*" bağlamında ele almıştır. Dolayısıyla biz de bu makalemizde onun yöntemine uyararak, evvelâ Allah'ın fiilleri konusundaki müellifin görüşlerini inceledikten sonra, '*yaratıklara elem ve azap*' sorununu değerlendireceğiz. Çünkü o, bu konuyu, Allah'ın fiilleri temelinde tartışmaktadır.

A. ALLAH'IN FİİLİ SIFATLARI

İnsan için doğrudan Allah'ın zatını tanıma ve bilme imkanı olmadığından biz ancak O'nu, isim ve sıfatlarıyla tanıyabiliriz. Çünkü, ulûhiyet düşüncesi bir nevi sıfat düşüncesidir. Zihinlerimizin müessir İlâhi Zât'a yönelimine neden olan ve bizde O'na dair bir bilgi yönü ifade etmek üzere bir takım zihni tasavvurlar meydana getiren bütün sıfatlar, beşerî terminolojiye girerek bize Cenâb-ı Hak'ı tanıtır. Kelam ilminde O'nun doğrudan yaratıklarla ilişkili sıfatları '*fiili sıfatlar*' kategorisinde değerlendirilir. Allah'ın kendisiyle nitelenmesi de, nitelenmemesi de caiz olan, bir başka ifade ile menfî olarak da müspet olarak da kullanılabilen sıfatlarına fiili sıfatlar ya da sıfat-ı câize denir. Fiili sıfatlar, Allah'ın zatının gereği değildir. O'nun kudret, irade ve tekvinîyle meydana gelir. Tahlik/yaratmak, ihtidâ/hidâyet

vermek, idlâl/dalâlette bırakmak, irsâl/peygamber göndermek, inzâl/kitap indirmek, terzîk/rızık vermek, imâte/öldürmek, ihyâ/diriltmek, ba's/öldürdükten sonra tekrar diriltmek, haşr/hesaba çekmek için bir araya toplamak, ten'im/nimet vermek ve ta'zîb/azap etmek vb. gibi Allah'ın fiili sıfatlarından söz edilebilir.¹

Bilindiği gibi, fiili sıfatlar, Allah-İnsan ve Allah-Tabiat ilişkisi ile doğrudan ilgili olan sıfatlardır. Ehl-i sünnet kelamı ekolünün iki büyük kurucusu *Ebu'l-Hasan el-Eş'arî* (ö. 324/936) ve *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî*, (ö. 333/944) Allah'ın bir takım sıfatlarla muttasıf olduğu hususunda görüş birliğine sahiptirler. Ama ne var ki onlar, *İbnü'l-Hümâm*'ın da dediği gibi; el-Hâlık, el-Bâri, el-Musavvir, er-Rezzâk, el-Muhyî, el-Mümît vb. gibi fiili sıfatların kadîmliği ve hâdisliği konusunda görüş ayrılığına düşmüşlerdir.² Örneğin, *İmâm-ı Mâtürîdî*'ye göre, ister zâtî/subûlî, isterse fiili olsun bütün sıfatlar Allah'ın zâtı ile kâim olup, hakiki ve ezeli/kadîmdirler.³ Eş'arîlere ve Mü'tezileye göre fiili sıfatlar hâdis olup, izâfî ve itibaridir. Allah'ın zâtı ile kâim değildir.⁴ Fiili sıfatlar, Allah'ın irade, kudret ve tekviniyle meydana gelirler. Bu sıfatlardan maksat, Allah'ın kudret isminin dışında, bir şeyin varlık alanına çıkışına tesir edici oluşlarıdır. *İbnü'l-Hümâm*'a göre, fiili sıfatların tek mercii, Allah'ın tekvîn sıfatıdır. Tekvîn; yok olanı, yokluktan varlığa çıkarma şeklinde tanımlanır.⁵ Tekvîn; fiil, halk, tahlîk, icâd, ihdâs ve ihtira' gibi eş manalı isimlerden oluşup, hepsi de yok olanı, yokluktan varlık sahasına çıkarmak anlamına gelirler. Mâtürîdîler, Allah'ın fiili sıfatlarının kendisine râcî' olduğu 'tekvîn' sıfatını, müstakil ve Allah'ın zâtı ile kâim, ezeli bir sıfat olarak kabul etmişler; Eş'arîler ise, 'tekvîn'i hakiki değil, izafi ve itibari olarak değerlendirmiş, diğer fiili sıfatlar gibi hâdis olarak görmüş ve müstakil bir sıfat kabul etmeyip anlam bakımından 'kudret' sıfatı içerisinde saymışlardır.⁶ Bunda, aşırı soyutlamacılığın tesiri vardır. Zira Eş'arîler, "tekvîn, müstakil ve ezeli bir sıfat kabul edilirse, mükevven (yaratılmış) de ezeli olur" düşüncesinden hareket etmişler; Mâtürîdîler ise, "mükevven(âlem)in tekvinden ayrı olduğunu; tekvînin kadim, mükevvenin ise, hâdis olduğunu" söylemek suretiyle Eş'arîlerden ayrılmışlardır.⁷

İbnü'l-Hümâm es-Sivâsî'ye göre; tahlîk, terzîk, ihyâ, imâte ve bunların benzeri olarak Allah'a isnat edilen fiili sıfatların hepsi de Cenâb-ı Hak'ın zâtıyla kâim olan tekvîn sıfatının anlam alanına aittirler. Yalnız bunlar, eserleri, yani neticelerinin değişik olması sebebiyle farklı isimler

¹ Bkz. Aliyyü'l-Kârî, Nüreddîn, *Şerhu'l-Emâli*, Dimeşk, 1962, s.21; İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelam*, İstanbul, 1339, II, 122-26; Yurdağür, Metin, *Allah'ın Sıfatları*, İstanbul, 1984, s. 226-232.

² İbnü'l-Hümâm, Kemal, *Kitâbu'l-Müsâyere*, İstanbul, 1979, s. 84.

³ Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Kitâbu'l-Tevhîd*, (tahk. F. Huleyf), İstanbul, 1979, s. 47-48; Sabûnî, Nureddîn, *el-Bidâye fi Usûli'D-Dîn*, (tahk. Bekir Topaloğlu), Dimeşk, s. 26.

⁴ Sabûnî, , *el-Bidâye*, s. 26.

⁵ Taftazânî, Sadeddîn, *Şerhu'l-Akâid*, İstanbul, 1879, s. 31; Cürçânî, S. Şerîf, *et-Ta'rîfât*, Beyrut, 1987, s. 239.

⁶ Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, Beyrut, 1983, s. 53-63; a.g.mlf., *Kavâidü'l-Akâid*, (tahk. Musa Muhammed Ali), Beyrut, 1985, s. 177-178; Aliyyü'l-Kârî, *Şerhu'l-Emâli*, s. 22.

⁷ Pezdevî, Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, (çev. Şerafeddin Gölcük), İstanbul, 1980, s. 99; Sabûnî, a.g.e., s. 35-38.

almışlardır. Bunu *eser*, *isim* ve *sıfat* terkipleriyle ifade edebiliriz. Örneğin, eser yaratılmış olmasından dolayı mahlûk, yaratıcısı olması hasebiyle isim olarak Allah'a hâlık, sıfatına da halk dendir. Bir başka örnek, eseri rızık olması itibariyle sıfata terzîk, bu sıfata hâiz olan İlâhî Zât'a râzık/rezzâk, eseri hayat ve ölüm olması itibariyle ihyâ ve imâte, bu sıfatlara sahip olan İlâhî Zât'a da muhyî/dirilten ve mümît/öldüren isimleri verilir.⁸ İbnü'l-Hümâm'ın da işaret ettiği gibi, bütün fiili sıfatlar, Allah'ın 'tekvîn' sıfatının bir gereğidir. Bu sebeple de tekvîn sıfatı, kudret sıfatı gibi bağımsız bir sıfattır. Mâtürîdilerin, Eş'arîlerden ayrıldığı temel noktalardan birisi de bu görüştür.

Mâtürîdilere göre, Allah'ın fiilleri, aslında O'nun "ihtiyarı" olup, insanın fiillerinden farklıdır. Çünkü kuluñ fiili Allah'ın fiilinin mef'ûlüdür. Kur'an-ı Kerim'de Cenâb-ı Hakk'ın: "*Her şeyin yaratıcısı*"⁹ olduğu ifade edilir. O halde Allah'ın fiili "*halk*" (yaratma) ve "*tekvîn*" (oluşturma)dir. Her ikisi de irade ile birlikte. Vakti gelince hâdis olacak olan mahlûka taalluk etmek üzere ezeli ve kadîmdir. Zira Allah, sınırsız, mutlak kudretiyle tahakkuk eden fiili konusunda hiçbir kayıt altında değildir.¹⁰ Fakat, şunu unutmamak gerekir ki, Eş'arîlerin aksine, Mâtürîdilere göre Allah'ın fiillerinde bir hikmet vardır. O'nun fiillerinde abeslik bulunmaz.¹¹

Allah'ı gereği gibi bilen, O'nun her şeyden müstağni oluşunu, hükümlerini, sonra da kudretini, yaratmanın da emretmenin de O'na ait oluşu çerçevesindeki hâkimiyetini takdir eden kimse, fiilinin hikmet dairesi dışına çıkmayacağını kabul eder. Zira Allah, zatı itibariyle Hakîmdir, Ganîdir ve Âlîmdir. Duyulur âlemde hikmet çerçevesinin dışına çıkmaya sebep teşkil eden ve kişiyi buna sevkeden şey, onun bilgisizliği ve ihtiyacıdır. Bunların ikisi de Allah'tan uzak olan şeylerdir. Şu halde O'nun fiilinin hikmetten yoksun olmayacağı sabit olmuştur.¹²

İmam-ı Mâtürîdî'ye göre, genel manada zulüm ve hikmetsizlik çirkin, adâlet ve hikmet ise güzeldir. Fakat bir şey, bir konumda hikmet, diğer konumda sefeh, bir konumda zulüm, diğerinde ise adâlet olabilir. İnsanın hastalığının tedavisi için acı olan ilaçları alması ve yaralarına neşter vurulması örneğinde olduğu gibi. Çünkü burada sağlık için faydalar vardır. İlke olarak söylemek gerekirse, hikmet ve adâlet güzel, sefeh ve zulüm de çirkindir.¹³ O halde, İbnü'l-Hümâm'ın da¹⁴ içinde bulunduğu Hanefî-Mâtürîdî anlayışta, Yüce Allah'ın yarattığı her bir fiil bir hikmete dayalı olarak meydana gelmektedir. Belki burada şu soru sorulabilir: "*Kötü fiillerin Allah'a nispeti doğru mudur?*" Allah âlemde her şeyin yaratıcısı olduğuna göre, insanların eylemlerinin de yaratıcısıdır. Fakat biz bu eylemlerin bir kısmının

⁸ Bkz. İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, s. 84-85; Krş., Özarslan, Selim, *Mâtürîdî Kelamcısı İbnü'l-Hümâm'ın Kelamî Görüşleri*, Ankara, 2003, s. 55.

⁹ el-En'âm 6/6.

¹⁰ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 77; Yeprem, M. Saim, *İrade Hümiyeti ve İmâm-ı Mâtürîdî*, İstanbul, 1980, s. 281.

¹¹ Eş'arî mütekellimler, Allah'ın fiillerinde 'hikmet' düşünülemez, görüşündedirler. Bkz. Şeyhâde, *Nazmu'l-Ferâid ve Cem'u'l-Fevâid*, Kahire, ts., s. 35-37.

¹² Mâtürîdî, a.g.e., s. 276.

¹³ Mâtürîdî, a.g.e., s. 277.

¹⁴ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, s. 109.

kötülük niteliği taşıdığını görüyoruz. O 'halde bu fiillerin yaratılması, ancak Allah'a nispet edilebilir. Yoksa, pisliklerin, maymunların, domuzların yaratıcısı gibi ifadeleri edep açısından Allah hakkında kullanmak doğru değildir. O'nun fiillerinde adalet, hikmet ve lütf bulunur.¹⁵

Gördüğümüz kadarıyla, Mâtürîdilere göre, Allah'ın fiillerinde abeslik yoktur, her şey bir hikmete ve maslahata uygun olarak meydana gelir. Allah'ın fiillerinden olan kullara *nimet verme* ve *azaba uğratma* da bu şekildedir. Allah, dilediğine nimet verir, dilediğine azap eder. Nimet vermek ya da azap etmek O'na vacip değildir.¹⁶ Allah her türlü zulüm eyleminden soyutlanmıştır. Allah fiillerinde adâlet sahibidir, asla zulmetmez. Kur'an'a göre zulmün fâili, insandır. Şu âyetlerde geçtiği gibi:

"Allah kullarına bir zulüm dileyecek değildir."¹⁷

"Allah hiçbir kimseye haksızlık (zulüm) etmek istemez."¹⁸

"Şüphesiz ki Allah insanlara hiçbir şekilde zulmetmez, fakat insanlar kendilerine zulmederler."¹⁹

Bilindiği gibi zulüm, herhangi bir kimsenin, bir başkasının mülkünde, mülk sahibinin rızası olmaksızın tasarrufta bulunmasıdır. Bunun aksi olarak, bir kimsenin kendi mülkünde tasarrufta bulunması ise, adâlet ve haktır.²⁰ Olaya, ilahi kudret açısından baktığımız zaman, kozmik egemenlik Allah'a aittir. Elbette O, mülkünde dilediği şekilde tasarrufta bulunma yetkisine sahiptir. Yarattığı varlıklara karşı engin bir merhamet ve şefkat sahibi olan Allah'tan, her türlü zulüm ve çirkin fiil sâdir olmayacağına göre, acaba, daha henüz dini açıdan sorumluluk çağına bile gelmemiş çocuklara sel baskınları, bulaşıcı hastalıklar, açlık sebebi ve depremler sonucu acı vermesi, hayvanları kesmeyi emretmesi, kesik, sakat vücutlara daima acı çektirmesi, insanlara güç yetiremeyecekleri teklifte bulunması, azap veren şeyi onlarda yaratması câiz midir? Belki bu sorulara Eş'ariler kolayca "evet" demekle kalmıyorlar, bu olguların her biri Alla'nın bir fiili olarak adâlettir, câizdir ve hikmetinde güzeldir, iyidir, şeklinde cevap veriyorlar.²¹ Ancak, varlık dünyasında yaratıkların ıstırap çekmesi meselesi bize göre kolayca çözülecek bir sorun olarak görülmüyor. Bu sebeple makalemizin başlığında belirttiğimiz gibi, biz bu konuda İbnü'l-Hümâm'ın "*el-Müsâyere*" adlı eserinde değindiği kadarı ile konuya eğileceğiz. Ayrıca, konunun daha iyi anlaşılabilmesi için farklı kelimâ ekollerin görüşleriyle de, yeri geldiği zaman mukayeselere gideceğiz. Çünkü kendisi de bizzat *el-Müsâyere* adlı eserinde yaratıklara Allah'ın azap ve elem vermesi konusunu işlerken bu yöntemi izlemektedir.

¹⁵ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 399; İbnü'l-Hümâm, a.g.e., s. 120.

¹⁶ Şu âyetlerde Allah'ın nimet verme ve azap etme konularında hür olduğu beyan edilir. Bkz. en-Nisâ 4/48; el-Mâide 5/18; el-Ankebut 29/21.

¹⁷ Gâfir 40/31.

¹⁸ Âl-i İmran 3/108.

¹⁹ Yunus 10/44.

²⁰ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, s. 127.

²¹ Bâkîllânî, Kâdî Ebû Bekr, *Temhîd*, Kahire, 1931, s. 341; Krş. Gölcük, Şerafeddin, *Kelâm Açısından İnsan ve Fiilleri*, İstanbul, 1979, s. 283-84.

B. KELÂMÎ EKOLLERE GÖRE ALLAH'IN YARATIKLARA İSTIRAP ÇEKTİRMESİ

Makalemizin başında da vurguladığımız gibi, Mâtürîdî mütekellim İbnü'l-Hümâm'ın, Allah'ın yaratıklara elem verme ve azap etme konusundaki kişisel görüşlerini belirtmeden önce, *İmâm-ı Gazâlî'nin* (ö. 505/1111) bu konudaki görüşlerine yer vererek konuya giriş yapar: "Allah'ın bir kimsenin geçmiş günahı ve gelecek sevabı olmadan dünyâ ve âhirette Mu'tezile'nin görüşlerinin aksine bir bedel (ivaz) olmaksızın azap etmesi câizdir."²²

Allah'ın yaratıklarına azap etmesi ile ilgili olarak Gazâlî'nin görüşlerine katıldığını ifade eden İbnü'l-Hümâm'ın kişisel görüşlerine geçmeden önce, eleştirdiği Mu'tezile'nin bu konudaki görüşünü vermekte yarar olacağı kanaatindeyim.

1. Mu'tezile'nin Görüşü

Mu'tezile'nin, Allah'ın yaratıklara acı tattırması karşılığında bedel ödemesi meselesine yaklaşımı, adâlet ve hikmet kavramına yüklediği mana ile yakından ilgilidir. Mu'tezile adâleti; "hikmet açısından aklın gerektirdiği şey olup, o da fiilin doğru ve maslahata uygun olarak orlaya çıkmasıdır" şeklinde tanımlar.²³ "Göğü, yeri ve ikisi arasındakileri boş yere yaratmadık"²⁴ âyetini, "Allah'ın fiillerinde hikmet vardır" görüşlerine delil olarak getirirler.²⁵ Mu'tezili düşünür *Kâdî Abdülcebbar* (ö. 415/1024) bu tanımı şu şekilde sınırlandırır: "Allah adâlet sahibidir" yargısının anlamı; "fiillerin tümü iyidir, O, çirkin ve kötü olan şeyleri yapmaz, üzerine vâcip olanı haleldar etmez" demektir.²⁶ Onlara göre 'hikmet', fâil veya başkası için kendisinde yarar olandır.²⁷ *İbnü'l-Hümâm*'ın el-Müsâyere adlı risâlesinde Mu'tezile'den aktardığına göre, karşılıksız bedel (ivaz), zulüm olup Allah'ın hikmetine uygun değildir. Allah'a, hayvanlardan bir kısmını bir kısmına karşılık (ivaz) olarak kısas etmesi vâciptir.²⁸ Mu'tezile'ye göre, Allah'ın kullarına yönelik fiillerinde bir karşılık/bedel ve maslahat olacaktır. Eğer Allah, insanları karşılık (ivaz) vermeksizin cezalandırırsa veya suçları olmaksızın onlara elem verirse, bu zulüm olur. Çünkü onlara, suçsuz oldukları ve cezayı hak etmedikleri halde zarar vermiş olmaktadır. Faydasız acı çektirme, alımlıktır, hikmetsiz ve boş işler. Sevap için olmayan ve ceza yolu bulunmayan acı çektirmenin faydası da yoktur.²⁹ Mu'tezile'ye göre Allah, elemeleri ve hastalıkları, mükelleflerin yararına ibret olsun ve âhirette karşılığını alsınlar diye yaratır.³⁰ Mu'tezile'nin önde gelen bilginlerinden *Kasım ed-Dımaşki* ise, "gerçekte fesat olan şeyler ma'siyetlerdir. Allah'ın kıtlık, kuraklık ve çoraklık cinsinden

²² Gazalî, "er-Risâletü'l-Kudsiyye", (Kavâidu'l-Akâid içinde), s. 204; İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, s. 172.

²³ Şehristanî, Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut, 2001, s. 55.

²⁴ Sâd 38/27.

²⁵ Bkz. Kâdî Abdülcebbar, "el-Muhtasar fî Usûli'd-Dîn", (Resâilü'l-Adl ve'l-Tevhîd, tahk. M. Umâra), Kahire, 1971, I, 228.

²⁶ Bkz. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, (tahk. Abdülkerim Osman), Kahire, ts., s. 132.

²⁷ Sabûnî, *el-Bidâye*, s. 61.

²⁸ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, s. 172.

²⁹ Pezdevî, *Eh'l-i Sünnet Akâidi*, s. 180.

³⁰ Kâdî Abdülcebbar, *Muhtasar*, I, 227.

yaptığı şeyler ise, hakiki anlamda değil mecazi anlamda şer ve fesat olup, hakikatte salah ve hayırdır. Allah'ın kullarına yapmış olduğu bu şerler, sabretmeleri ve cennette ebedi kalmayı hak etmeleri içindir. Onların ulaştığı bu sıkıntılar, kıyametin şiddeti ve elim azabı hatırlayarak masiyetlerden yüz çevirmeleri ve kıyamet gününün azabından kurtulmaları içindir. Cehennem azabından kurtaran ve ebedi cennette kalmaya varis kılan şey, fesad ve şer değil, aksine fayda, iyilik ve salahlıktır.³¹ Görüldüğü gibi meseleye, İlahî adâlet açısından yaklaşan Mu'tezile mensupları; "Allah hakîmdir, hakîm ancak menfaat/maslahat için fiil yapar" görüşünden hareketle düşüncelerini bu anlayışa dayandırmışlardır. Yine onlara göre, geçmiş bir sebep ve uygun bir menfaat olmaksızın Allah'ın birisine azap etmesi de caiz değildir. Allah'ın mükelleflere ıstırap vermesi, lütuftur. Allah Zeyd'i Amr'ın menfaati için hastalandırır. Bunda, mükelleflerin bir kısmı için fayda vardır.³² Hasta-doktor örneğinde olduğu gibi. Mu'tezile'nin mükellefler için söylediği şeyler bunlardır.

Asıl tartışma, mükellef olmayan varlıklarla ilgilidir. Mükellef olmayan varlıklar arasında hayvanlar ve çocuklar gelmektedir. Bunların hiçbiri mükellef olmadığı halde dünyada elem görmektedirler. Mu'tezile'nin, "Allah'ın çocuklara ve hayvanlara azap çektirmesi ancak geri bırakılmış bir yarardan dolayıdır"³³ şeklinde cevap vermesi yeterli değildir.

Diğer taraftan Mu'tezile âlimleri arasında dini sorumluluk çağına girmeyen çocuklara verilecek ivaz/bedel konusunda farklı görüşler vardır. Bunlardan ilki, dini sorumluluk çağına gelmemiş çocuklara elem karşılığında bir ivaz/bedel verilmeyeceği görüşüdür. Mu'tezile'nin çoğunluğu ise, Allah'ın çocuklara, yetişkinler *ibret alsın* diye elem verdiğini, bu elem sonunda âhirette karşılığını göreceklerini iddia etmişlerdir. Diğer bir grup da Allah'ın çocuklara elem çektirmeksizin doğrudan karşılığını vermesinin daha uygun (aslah) olacağını söylemişlerdir.³⁴ Bu konuda Mu'tezile'nin genel görüşü, dünya hayatında ergenlik çağına gelmemiş çocuklara Allah'ın ıstırap çektirmesi, yetişkinlerin, yani anne ve babaların *ibret* almaları ve imtihan edilmeleri içindir. Âhirette ise, çocuklar için elem ve azap sözkonusu değildir.

Hayvanların çektiği acı ve ıstıraplardan dolayı ivaz/bedel alma meselesine gelince, bu konuda Mu'tezile kelam ekolü içerisinde beş ayrı görüş vardır: Bunlardan bir kısmına göre, Allah hayvanlara ahirette bir bedel/ivaz verecektir. Bu cennette, nimellendirilme ve en güzel bir şekilde şekillendirilme tarzında kesintisiz olacaktır. Bir başka topluluk da Allah'ın dünya hayatında veya bekleme yerinde ya da cennette ivaz vermesini caiz görmüşlerdir. Hatta bir diğer grup da hayvanlar için ivaz vardır, ama keyfiyetini bilmiyoruz, demektedir. Farklı görüşlerden dikkate değer bir

³¹ Hayyât, Ebu'l-Hüseyin, *Kitâbu'l-İntisâr*, (tahk. H. S. Nyberg), Kahire, 1925, s. 56; Krş. Subhi, Ahmed Mahmûd, *el-Felsefetü'l-Ahlâkiyye fî'l-Fikri'l-İslâmî*, Kahire, 1983, s. 55.

³² Bkz. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî fî Ebvâbi'l-Adl ve'l-Tevhîd (Lütuf)*, (tahk. Taha Hüseyin-İbrahim Mezkur-E. el-Alifî), Kahire, 1962, XIII, 278-386.

³³ Pezdevî, a.g.e., s. 185-86.

³⁴ Eş'arî, Ebu'l-Hasan, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, (tahk., Helmut Ritter) Wiesbaden, 1980, s. 253.

başkası da, hayvanların bir kısmının bir kısmıyla kisası, bekleme yerinde/mevkifte olacaktır. Hayvanlar için Cehennemle kisas ve cezalandırmak olmadığı gibi, azapta ebedi olarak kalmak da yoktur. Çünkü onlar mükellef varlıklar değildir³⁵ şeklindeki görüştür. O halde özetle söylemek gerekirse; Mu'tezile âlimlerinden dünyada elem gören hayvanlara ivaz verileceğini ileri sürerler, âhirette hayvanlar arasında kisas yapılacağını beyan eden hadislere dayanırken,³⁶ çektiikleri elem karşılığında hayvanlara ivaz verilmeyeceğini söyleyenlerse hayvanların yaralanmasından ötürü bir tazminatın ödenemeyeceğine ilişkin³⁷ hadise istinat etmişlerdir.³⁸ Mu'tezile'nin bu konuda genel kanaati, nasıl ki Allah, dünyada başkasına zarar veren hayvana bu imkanı vermişse, aynı şekilde âhirette, zarar gören hayvana onunla ödeşme imkanını da verecektir.

Mu'tezile, mükellef olmayanlara elemi, ivaz ve lütuf olarak değerlendiriyor. Mükellefler ahirette sevap kazanırken, mükellef olmayanlar da ivazı hak edeceklerdir. Yukarıda da görüldüğü gibi, Mu'tezile âhirette hayvanlara nasıl ivaz yapılacağı konusunda görüş birliğine sahip değildir. Mükellefler için ivaz varken; mükellef olmayanlar için ivaz; lütuf ve ibret şeklinde olacaktır. Örneğin, hayvanların boğazlanması takvaya ulaşmak açısından bir lütuf sayılır. Çocukların elem çekmesi ve erken yaşta ölümleri; anne ve babaları için bir lütuftur. Şükürle Allah'a kulluk ettikleri gibi sabırla da Allah'a kulluk etmelerine bir vesile şeklinde değerlendirilir.³⁹

Genel olarak Mu'tezile Allah'ın yaratıklara -ister bunlar mükellef ve isterse mükellef olmasın- acıları tattırmasını ibret ve imtihan vesilesi olarak değerlendiriyor ve bu acılar karşısında gerek masum çocukların ve gerekse hayvanların âhirette karşılığını (ivaz) almasının bir zorunluluk olduğunu kabul ediyor.

2. Eş'arilerin Görüşü

Allah'ın çocuklara ve hayvanlara verdiği elem ve musibetlerden dolayı ivaz/bedel nasıl gerçekleşecektir? Bu konuda Mu'tezile bilginlerinden bazıları cevap olarak, Allah onların akıllarını kemale erdirir ve cennet ehline hizmet etmeleri için onları salihler arasına dahil eder ve bu konuda ister mü'min ve isterse kafir çocukları olsun hepsi eşittir, gibi bir görüş ileri sürerler.⁴⁰ Diğer taraftan bazı Mu'tezile bilginlerinin Allah'ın çocuklara dünyada elem vermesi, babalarına ibret olması görüşüne karşı bizzat Eş'arî, "eğer bu görüş, Allah'ın adâletine uygunsa, niçin kafirlerin çocuklarına

³⁵ Eş'arî, a.g.e., 254-55.

³⁶ Bu konuda Hz. Peygamberden bir rivâyet şöyledir: "Kiyâmet gününde hakları mutlaka sahiplerine vereceksiniz. Hatta boynuzsuz koyun koyundan kisas olunacaktır." Bkz. Müslim, Kitâbu'l-Birr ve's-Sıla, 60; Ahmed b. Hanbel, Müsned, I, 72; II, 235, 301, 323, 363, 372; Tirmizî, Sıfetu'l-Kiyâme, 2.

³⁷ Hz. Peygamberden nakledilen rivâyetin tam metni şöyledir: "Hayvanların yaralanması hederdir. Kuyu da hederdir. Rikâzda ise beşte biri vardır." Bkz. Buhari, Diyet 28; Müslim, Hudûd, 45, 46.

³⁸ Bkz. Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, XIII, 475-482; Çelebi, İlyas, *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kâdî Abdülcebâr*, İstanbul, 2002, s. 310.

³⁹ Kâdî Abdülcebâr, a.g.e., XIII, 105.

⁴⁰ Eş'arî, *Makâlât*, s. 255; Subhî, *el-Felsefetü'l-Ahlâkiyye*, s. 102.

âhirette, babalarının günahlarından dolayı cehennemde azap edilmesin?" şeklinde geliştirdiği savunmasına şunları ekler: "Allah dünyada çocuklara bir takım elemeler yaşatmaktadır. Hatta, çocuklar, cüzzam gibi, ellerini ve ayaklarını kaybedecek derecede bir takım hastalıklara yakalanmaktadırlar. Eğer Mu'tezile bunu adâlet sayıyorsa, âhirette elem görmelerini de inkar etmemeleri gerekir. Hatta çocuklara dünyada Allah'ın elem vermesi, babaları ibret alsın diye ise ve bu da adâlet oluyorsa, niçin âhirette kafirlerin çocuklarına babalarına olan öfkesinden dolayı elem verdiği kabul edilmesin!"⁴¹ O halde Eş'arî'ye göre, masum çocukları Allah'ın cezalandırması adâletin bir gereğidir. Aynı şekilde, hayvanların bir kısmını diğer bir kısmının emrine vermesi, onları acıklı ve sürekli bir azapla cezalandırması çirkin görülemez. Allah yapmak istediği her şeyi yapma hakkına sahiptir. O'nun üstünde mübâh, emredici, kınayıcı, yasaklayıcı sınırlar çizen ve sınırlamalar getiren bir varlık olmadığından dolayı, O'ndan sudur edecek hiçbir şey çirkin değildir.⁴² Bize göre Eş'arîlerin bu görüşü, hem akla ve hem de adalete muhalif bir görüştür. İslam'da suçların bireyselliği esastır. "Hiçbir suçlu başkasının suçunu yüklenemez."⁴³

Eş'arîler, Allah'ın yaratıklara acı çektirmesi konusundaki görüşlerini, Mu'tezile'nin bu konudaki görüşlerine tepki olarak ortaya koymuşlardır. Örneğin, Mu'tezile' bilgileri dini açıdan, mükellef olmayan varlıklara elem vermesi karşılığında ivazın Allah'a vâcip olduğu görüşündedirler. Bu görüşe karşı çıkan *İmâm-ı Gazâlî*, Allah'ın suçsuz olan hayvan, çocuk ve delilere elem vermesinin gayet olağan bir iş olduğunu iddia eder, bunun Allah'ın hakim oluşuna da bir nakisa getirmeyeceğini söyler.⁴⁴ Gazâlî, Mu'tezile'nin "Allah onları kıyâmet gününde diriltecek ve dünyâda çektikleri ıstırapların karşılığını (ivaz) alacaklardır ve bu da Allah'a vâciptir" görüşüne şu şekilde karşı çıkar: "Çiğnenen her karıncayı, ezilen sinek ve benzeri canlıları diriltip ödüllendirmek Allah'a vâciptir" zanneden, akıl ve mantık dışına çıktığı gibi, şeriatın da dışında kalır. Çünkü bu iddianın kabul edilebilir ma'kûl bir dayanağı olmadığı gibi, sağlam bir menkûle de istinat ettiği söylenemez. Çünkü bunları diriltip ödüllendirmek, Allah'a vâciptir, demekten gaye; bunun terkinden Allah zarar görür demekse, bu muhaldir. Yok eğer vâcipten, başka manalar kastediliyorsa, vâcip için böyle bir anlamın bilinmediği yukarıda açıklanmıştır.⁴⁵

Eş'arîlere göre Allah fiillerinde âdildir. Bunun anlamı, mülkünde meşîet sahibidir ve ilmine uygun bir şekilde istediği gibi tasarruf eder; istediğini yapar, istediğine hükmeder, demektir. Dolayısıyla adalet, bir şeyi yerli yerine koymaktır. Zulüm ise, bunun zıddıdır. Allah'ın hükmünde cevr göstermesi ve tasarrufunda zulüm yapması düşünülemez.⁴⁶

⁴¹ Eş'arî, Ebu'l-Hasan, *el-İbâne an Usûlî'd-Diyâne*, Medine, 1410, s. 177.

⁴² Eş'arî, Ebu'l-Hasan, *el-Luma'*, Beyrut, 1952, s. 71.

⁴³ el-En'âm 6/164.

⁴⁴ Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *el-İktisad fî'l-İtikâd*, Beyrut, 1983, s. 114.

⁴⁵ Gazâlî, *Kavâidu'l-Akâid*, s. 177-178.

⁴⁶ Gazâlî, a.g.e., s. 114; Şehrîstânî, *el-Milel*, s. 55.

Eş'arilerin bu görüşleri, onların, Allah'ın fiilleri konusundaki anlayışlarıyla yakından ilgilidir. Onlar, Mu'tezile ve Mâtürîdilerde olduğu gibi, Allah'ın fiillerinde bir yarar ve maslahat aramazlar. Hüküm, ancak din ile sabit olur, dinin üzerinde başka bir hâkim yoktur ve hiçbir şey de Allah'a zorunlu değildir. Aynı şekilde elemelerden dolayı ne ivaz ve ne de kullara yarar sağlamak zorunludur. Allah'ın bir maksat için iş yapması doğru değildir.⁴⁷ Hikmeti, Allah'ın kaskına uygun olarak yarattığı şey, şeklinde tanımlayan Eş'ariler, masum çocuklara ve hayvanlara acı çektirmenin adâlet olduğunu ve bunu bilme kriterinin de Mu'tezile'nin aksine akıl değil, vahiy olabileceği gerçeğinden hareket etmişlerdir.

3. Mâtürîdilerin Görüşü

Mâtürîdiler, Mu'tezile'nin, henüz "dini sorumluluk çağına gelmemiş çocuklara, Allah'ın, ana babaları ve onların ıstıraplarını gören diğer yetişkin kimseler öğüt alsın diye ıstırap çektirmesi" görüşünü onaylamakla birlikte meseleye salt 'salâh/aslâh' zâviyesinden bakmalarına itirazda bulunur. Örneğin, *Ebu'l-Muîn en-Nesefî* (ö. 508/1115) "Hiç kuşkusuz, mükellef olmayan çocukların ıstırap çekmesi yetişkinlerin öğüt almaları için uygundur. Ama çocuğun bu elem ile dünyada zarar gördüğü de bir vâkıdır" dedikten sonra şunları ekler: "Çünkü o, mevcut durumu değerlendirecek henüz akli olgunluğa ulaşmadığı ve (ileride) yetişkinlik çağına adım attığı zaman geçmişte yaşadıklarını geri getirecek bir düşünme kapasitesine sahip olmadığı için herhangi bir taata yönelme ya da herhangi bir masiyetten kaçınma imkanının yokluğundan veyahut da dini sorumluluk çağına gelmeden önce ölme olasılığından dolayı âhiretle yarar görmesi imkansızdır."⁴⁸ *Ebu'l-Muîn en-Nesefî'ye* göre, 'aslah' oluşu, çocuklar için değil de yetişkinler için işletmek iki açıdan çelişkili durum ortaya çıkarır: Bunlardan ilki, öyleyse diyor Nesefî, çocuğa yapılan elem, onun için en uygun (aslah) olan değilse, o taktirde, herhangi bir kişiye aslah olmayan bir şey yapılırsa, bu uygulama onun için zulüm olur. Nesefî'ye göre Mu'tezile'nin diğer çelişkisi ise, hikmeti, aslahın şartlarından görmeleridir. Mademki diyor Nesefî, o halde çocuklara çektirilen acı, hikmet dışı olmuş olur."⁴⁹ Görüldüğü gibi Mâtürîdilerin Mu'tezile'ye itirazı, Allah'ın fiillerinde maslahat aramakla birlikte, aslahın şartlarından gördükleri hikmeti, çocukların dışındaki varlıklarla sınırlama yoluna gitmeleridir. Bu konuda Mâtürîdiler, Mu'tezile'nin çocuklarla ilgili çelişkilerini yakalamışlardır.

Mâtürîdiler de Allah'ın fiillerinde hikmet ararlar. Ama onlar, Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi, her şeyi kulların maslahatına uygun yaratmanın Allah'a vâcip olduğu görüşünü kabul etmeyerek, onlardan ayrılırlar. Onlara göre Allah dilediğini yapar, istediğine hükmeder. O'nun üzerinde hiç kimsenin hücceli, velâyeti ve yasaklaması yoktur. O, Hakîmdir. Hakîm ise, kendisi ve başkasının yararı için fil yaratan değildir. Bilakis hakîm, sanatı hikmet dolu olan, yaptığında hikmet olandır. Allah kullarına azap verir; çocuklar, akılsızlar ve hayvanlar gibi geçmiş günahları olmadan yarattıklarını

⁴⁷ Râzi, *Fahreddin, Mihassal*, Beyrut, 1984, s. 295-96.

⁴⁸ Nesefî, *Ebu'l-Muîn, Tabsiratü'l-Edille*, (tahk., K. Selâme), Dimeşk, 1990, II. 752.

⁴⁹ Bkz. Nesefî, *Tebşıra*, II, 752.

çeşitli sıkıntılarla imlihan eder. Bunlarda –Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi- hiç kimseye yarar yoktur. Mükellef olmayan varlıklara âhiretle sevap verse de, burada onlara faydası yoktur. Azap görmede, acı çekmede kimseye menfaat bulunmaz. Suç olmadan nimet vermedeki menfaat da azap çektirmeden başka bir şey değildir. Mükafattan sonraki azap çektirme bir yönden zarar verme, bir yönden de yarar sağlamadır. Kişiyi ilmiyle yaratması ve yaşatması, akli başına gelince o kişinin kafir olması zarar vermeye örnektir. Bunda yarar yoktur. İblis'i yaratıp onu bırakması, devam ettirmesi hiç kimsenin menfaatine değildir, aksine bunda zarar vardır.⁵⁰

C. İBNÜ'L-HÜMÂM ES-SİVÂSÎ'YE GÖRE YARATIKLARA İSTIRAP ÇEKTİRME

Mâtürîdî mütekellim *İbnü'l-Hümâmî*'a göre, "Allah'ın, geçmiş günahı ve gelecek sevabı olmadan karşılık(ivaz)sız dünya ve ahiretle dilediğine azap etmesi akıl açısından câizdir." Diğer yandan İbnü'l-Hümâm, Mu'tezile'nin: "Allah'ın yaratıklarına geçmiş bir suç ve gelecek bir sevap olmaksızın elem vermesi aklî açıdan câiz değildir. Eğer aksi olursa, bu Allah'ın hikmetine uygun düşmeyen bir zulüm olur. Allah hakkında zulüm ise, muhaldir. Bu sebeple, birbirine elem veren hayvanların bir kısmının diğerlerinden öç aldırması Allah'a vaciptir" dediklerini nakleder. Mu'tezile'nin bu görüşüne eleştirel yaklaşan İbnü'l-Hümâm, onların kendi görüşleriyle bizzat çeliştiklerini ifade ederek şunları söyler: "Mu'tezile karşılıksız cezayı zulüm sayarak, Allah hakkında bunu kabul etmez. Halbuki O, mülkünde tasarruf eder; mülkünde tasarruf etmesinde zulüm düşünülemez. Çünkü zulüm, izni olmadan başkasının mülkünde tasarruftur. Allah hakkında böyle bir şey imkansızdır. Çünkü mülkün O'ndan başka bir sahibi yoktur ki, orada tasarrufu zulüm olsun. Suçsuz ıstırap çektirmenin câiz olduğuna, şu gibi olayların bulunması delildir. Örneğin, geçmiş bir kusuru yokken vahşi olmayan hayvanların yenilmek için insanlar kanalıyla kesilmeleri, av hayvanlarının öldürülmesi, büyükbaş hayvanlarla tarlaların sürülmesi, hatta ağırıkların çektirilmesi ve taşıltilması gibi vb. durumlar, onlara karşılıksız bir ıstırap vermedir."⁵¹

Yine İbnü'l-Hümâm, Mu'tezile'nin bazı hayvanlara dünyada verilen ıstırapların karşılığı olarak Allah'ın âhirette onların suretlerini güzelleştirip cennet ehlinin onlara bakarak hoşlanmaları görüşünü anlamsız bulur. Böyle bir durumda hayvanların dünyada çektikleri acılar karşısında zorunlu olarak âhiretle bir bedel elde etmeleri ancak kuvvelli naslara dayandırılmalıdır. Bu sebeple, dünya hayatında boynuzlu hayvanlarını boynuzsuz hayvanlara çektirdikleri eziyetlerden dolayı hayvanlar arasında bir tür ivazın uygulanacağı naslarla sabittir.⁵² Bu akılla kavramaya engel değildir, ama, Allah'a, hayvanların bir kısmının bir kısmına verdiği elemden dolayı aynı şekilde diğerine ivaz olarak acıyı tattırması vaciptir de diyemeyiz.⁵³ Elbette bu konularla ilgili haberler, kesinlik ifade etmeyen ve özünde kuşku taşıyan âhâd

⁵⁰ Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, s. 186.

⁵¹ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyer*, s. 172.

⁵² Bkz. Müslim, *Kilâbu'l-Biri ve's-Silâ* 60; Tirmizî, *Sıfatü'l-Kıyâme* 2.

⁵³ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyer*, s. 172-73.

yolla rivâyet edilmiştir. "Âhirette hayvanların dirilip boynuzsuz koyunun boynuzlu koyundan haklarını alacaklarına dair" Sahih-i Müslim ve Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde geçen hadisleri kabul etmek ayrı şeydir, hayvanlara âhirette bedel ödemek Allah'a vâcip bir borçtur, demek ayrı şeydir. Her iki görüş arasında büyük fark vardır. Bize göre, bu konularda nassın sübûtu câizdir, akla aykırı düşmez ama, Mu'tezile'nin dediği gibi, canlılara elem vermenin karşılığını ödeme de Allah'a vâciptir denilemez. Yine Sahih-i Müslim'de geçen: "*Kıyâmet gününde hakları mutlaka sahiplerine vereceksiniz. Hatta boynuzsuz koyun için boynuzlu koyundan kısas olunacaktır*"⁵⁴ rivâyeti, "bu hadisi, kesinlik ifade etmeyen âhâd haber kategorisinden çıkarmaz" diyen İbnü'l-Hümâm, itikatla ilgili konularda itibarın mütevâtir habere (kesin delile) olacağını söyler.⁵⁵ Çünkü Müttekellimlerin, mütevâtir haberin zorunlu bilgi ifade etmesi için koydukları en önemli temel ilkelerden birisi, mütevâtir haberin istidlâlî ve nazari bir bilgi yoluyla ya da şüpheli bir yolla nakledilmemesidir. Eğer tevâtür haber bu yollarla elde edilirse kesin bilgi ifade etmez. Yani, doğruluğu nazar ve istidlâl ile bilinen tevâtür haber zarurî bilgiyi gerektirmez.⁵⁶ Müttekellimler, râvilerde aradıkları nitelikleri taşıyan özelliklere sahip olan kimselerin haberinin zorunlu bilgi ifade ettiği kanaatine varmışlardır. Onlar mütevâtir haberi, inanç mertebelerinin en üstüne, dahası, kaynağı duyu ve a priori öncüller olan zarurî bilgiler derecesine yerleştirmişlerdir. Sübûtu ve manaya delâleti kat'î olan böyle bir haber akâidde bilgi vâsıtasıdır. Bu konuda Selef hâriç, bütün müttekellimler görüş birliğine sahiptir.⁵⁷

İbnü'l-Hümâm'ın da dâhil olduğu Hanefî-Mâtürîdî çizgi, Allah'ın kullarına güç yetirmeyecekleri şeyi teklif etmesi câizdir ya da Allah dilerse, itaat edene azap, dilerse günah işleyene de sevap verir diyen Eş'arîlerin aksine, dünya hayatında Allah'ın, kullarına güç yetiremeyecekleri şeyi teklif etmesini muhal görmüştür. Onlar, dünyada Allah'ın imtihan maksadıyla karşılıksız elem verebileceğini kabul etmekle birlikte, nefsinin isteklerine muhalefet ederek, sırf Allah'ı hoşnut etmek için bütün bir ömrünü itaatle geçiren iyi bir kimseye âhirette ıstırap çektiğini kabul etmezler. Çünkü, iyi ile kötü arasını eşitlemek akıl sahiplerinin vicdanında da hikmete uygun bir iş değildir. Halbuki hikmet, bir şeyi konulması gereken yere koymaktır. Hikmetin zıddı, zulümdür,⁵⁸ diyen İbnü'l-Hümâm, Kur'an-ı Kerim'den şu âyeti dünya hayatında Allah'a itaat edenle isyan edenin âhirette aynı muameleye tabi tutulamayacağına delil olarak getirir:

⁵⁴ Müslim, *Sahih*, Kitâbu'l-Birr ve's-Silâ, 60: Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 72; II, 235. Şüphesiz bu rivâyet, kıyâmet gününde insanların, çocukların, delilerin ve kendilerine, İslamiyet'e davet ulaşmayanların haşredildikleri gibi, hayvanların da dirilerek mahşer yerine getirileceklerine açık delildir. Kur'an'da, "*bütün vahşiler haşrolunduğu vakit*" (et-Tekvir 5) buyrulmuştur. Akıl ve din açısından bir engel bulunmadığı taktirde, şer'i bir sözü zâhir manası üzerine bırakmak vaciptir. Ehl-i sünnet âlimlerine göre kıyâmet gününde mahşer yerine toplanmak için sevap veya ceza vermek şart değildir. Boynuzsuz koyun için de boynuzlu koyundan kısas almak mükelleflere özgü olan kısas değil, kısas-ı mukabeledir. Çünkü hayvanlar mükellef değildir. Bkz. Davutoğlu, Ahmed, *Sahih-i Müslim Terceme ve Şerhi*, İstanbul, 1983, X, 6478.

⁵⁵ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, s. 173.

⁵⁶ Bkz. Bağdâdî, Abdülkâhîr, *Usûlû'd-Dîn*, İstanbul, 1928, s. 22.

⁵⁷ Bağdâdî, a.g.e., s. 320.

⁵⁸ Bkz. İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, s. 173.

"Yoksa kötülük işleyenler ölümlerinde ve sağlıklarında kendilerini, inanıp iyi ameller işleyen kimseler ile bir mi tutacağımızı sandılar? Ne kötü hüküm veriyorlar!"⁵⁹

İbnü'l-Hümâm'ın da içinde yer aldığı Hanefi-Mâtürîdîlere ve hatta Mu'tezile'ye göre, bu âyette geçen "seyyiât/kötü eylemler" insanların özgür iradelerini kullanarak ortaya koydukları kesbleridir. Dolayısıyla, iyi ameller işleyen kimselere azap edilebileceğini söylemek, bütün ilahi kitaplarda yer alan 'itaat edene savaap vardır' va'dine aykırıdır. İbnü'l-Hümâm ve Mâtürîdî mütekellim Ebu'l-Berekât en-Nesefî (ö.710/1310), Eş'arîlerin⁶⁰ "mü'minin cehennemde, kafirin ise, cennette sonsuza dek kalması akli açıdan mümkündür" görüşünü, naslara aykırı düşen bir görüş olarak nitelendirirler. Eş'arîlerin görüşünü destekleyen herhangi bir sem'î delil yoktur diyen her iki mütekellim, Mu'tezile'den bazılarının, Allah'ın yalana, sefihlik ve zulme kudreti vardır, görüşlerini de eleştirirler. İbnü'l-Hümâm ve Ebu'l-Berekât en-Nesefî'ye göre; Allah'ın, yalan söyleme, sefihlik ve zulme güç yetirmekle nitelenmesi caiz değildir. Çünkü muhal olan şeyler kudret kapsamı içerisine girmez. O halde, günahsızca elem vermek, Allah'ın hikmetine uygun olmaz. Allah böyle bir şeyden münezzehtir.⁶¹ Ayrıca İbnü'l-Hümâm, Eş'arîlerin "mü'minin Cehennemde sonsuza dek kalması" ile ilgili görüşlerinin "açıkça kâfir olan kimse" gibi değil de "günahında ısrar ederek ölen bir fâsık müminin cehennemde sonsuza dek kalacağı akli açıdan caizdir" şeklinde yorumlanabileceğini, nitekim, Mu'tezile'nin de bu görüşe sahip olduğunu söylüyor ve ekliyor. Eğer, bu görüşün hilâfına, Allah'ın lütfüyle ilgili naslar olmasaydı, mü'minin Cehennemde sonsuza dek kalacağını akli açıdan bilmeye hiçbir engel olmazdı. Ama bir şartla ki, böyle bir akıl, Allah'ın fiillerindeki hikmeti gözetmekten uzaktır.⁶²

Diğer yandan İbnü'l-Hümâm, Eş'arîlerin "kafir cennette sonsuza dek kalır" görüşü hakkında, böyle olacağı taktir edilmiş olsaydı, onları affetmek akıl açısından caiz olurdu. Ancak Ebu'l-Berekât en-Nesefî, Mu'tezile'ye uyararak, âhirette küfürden affın akıl açısından mümkün olmadığı görüşünü tercih etmiştir. Kafirlerin Cennette sonsuza dek kalmalarının imkansızlığı, müellifin mezhebinin bir gereğidir. Halbuki, kafirlerin, Cehennemde sonsuza dek cezalandırılacaklarından dolayı affının imkansızlığı, akli açıdan Cennete girmelerinin imkansızlığını gerektirir⁶³ demektedir.

Anladığımız kadarıyla yukarıdaki görüşlerin arkaplanında, 'sem'iyât' konuları; "akılla mı yoksa nakille mi?" bilinir, tartışması yatmaktadır. Benim anladığım kadarıyla, Eş'arîler, sem'iyat konularında aklın hükümlerinde ortaya çıkabilecek çelişkilere dikkat çekerek, mükafat ve cezanın ancak nakille bilinebileceğini vurgulamak istiyorlar. Dolayısıyla bu konuda İbnü'l-

⁵⁹ el-Câsiye 45/21.

⁶⁰ Bkz. "Akli açıdan Allah'ın kafirleri affetmesi ve müminleri âhirette sevaba ulaştırmaması mümkündür" görüşü için bakınız. İbn Fûrek, Ebûbekir Muhammed b. Hasen, *Mücerredü Makâlâtü'l-Eş'arî*, (tahk. D. Gimaret), Beyrut, 1987, s. 99.

⁶¹ Nesefî, Ebu'l-Berekât, *el-Urme fi'l-Akâid*, (tahk. T. Yeşilyurt), Malatya, 2000, s. 42; İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, s. 174, 176.

⁶² Krş. İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, s. 176.

⁶³ İbnü'l-Hümâm, a.g.e., s. 176-177.

Hümâm, Nesefî'yi eleştirerek, Eş'arîlerin görüşünden yana bir tercihte bulunmuş oluyor. Bunu İbnü'l-Hümâm'ın, "âhirette kafirin bağışlanmasının imkansızlığını akli açıdan değil, sem'î açıdan söylüyoruz"⁶⁴ sözünden anlamaktayız. Çünkü, İbnü'l-Hümâm'a göre, akıl muhtaç olduğumuz her şeyin bilgisini veremez. Duyular gibi onun da bir sınırı vardır. Bazan insan akli; arzu, dürtü, alışkanlık, çevre ve toplum gibi dış ve iç faktörler tarafından bulandırılır ve etkilenir. Sonuçta da kendi alanında olan şeylerin bile gerçek bilgisini vermekte başarısız kalır. Bundan dolayı akli dalâlete düşmekten koruyan, doğru yola yönelten, ince ve esrarengiz meseleleri anlamasına ve gerçeği bildiren bir yardımcı klavuzla ihtiyaç vardır ki, bu da peygamberlere indirilen "vahiy"dir. Zira aklın mutlak bir yaptırım gücü yoktur. Bu sebeple akıl, peygamberlerin getirdiği vahyin kılavuzluğuna ihtiyaç duyar. Akıl, dinden önce, yalanın yasaklanması gibi bazı yargıları düşünce yoluyla algılayabilir. Ancak, çoğu hükümleri bilemez.⁶⁵ O halde İbnü'l-Hümâm'a göre, sem'iyatla ilgili konuları bilmenin delili; akıl değil, nakildir.

İbnü'l-Hümâm'ın da içinde yer aldığı Mâtürîdîlere göre, Allah'ın, değil mü'minleri, fâsık mü'minleri bile Cehennemde sonsuza kadar bırakması; kâfiri ise, -cennete girdirmesi mümkün olmadığı gibi velev ki farz-ı muhal olmuş olsa bile- cennette sonsuza kadar bırakması ve bağışlanması câiz değildir. Çünkü, İlâhî fiillerin hikmeti, iyi ve kötünün arasını ayırmayı gerektirir. Bunun aksi, sefihliktir. Buna, Allah'ın, Müslüman'la, mücrimin arasını eşitleyici bir anlayışın reddine dair şu âyetler açıkça delil teşkil eder: "*Öyle ya, teslimiyet gösterenleri, günahkarlar gibi tutar mıyız hiç? Size ne oluyor? Ne biçim hüküm veriyor sunuz?*"⁶⁶ Her ne kadar dünyada iyi ve kötünün arasını ayırma olmasa da âhirette mutlaka olacaktır. Yukarıdaki âyetle, iyinin hakkında kötülük; kötünün hakkında in'âm ve ikram reddedilmiş olmaktadır. Aksi bir durum, zulüm olur. Zulüm ise, bir şeyi yerinden başka bir yere koymaktır. Allah hakkında zulüm, muhaldir. Bunun Allah'a nispeti, hem akli ve hem de dini açıdan kabul edilemez. Hikmet ve doğruluk yönüyle mülkünde tasarruf yetkisi Hakîm olana câizdir. Hikmeti gereğinin zıddına tasarrufta bulunmak ise, sefihlik olur. Allah ise, sefihlikten uzaktır. İbnü'l-Hümâm başta olmak üzere bütün Mâtürîdîlere göre, affetme ve bağışlamanın câizliği açısından küfürle diğer günahlar arasında fark vardır. Sonuçta küfür, en büyük cinâyettir. Küfürle af arasında bir ilişki olmadığı gibi, küfür üzerinde daha büyük başka bir cinâyet/kebâir düşünülemez.⁶⁷ Bütün bu teolojik yorumlardan çıkardığımız sonuç, genel manada Allah'ın, dünyada kendisine itaat eden kullarına bedel olarak âhirette sevap vermesi, hikmetinin; âsi olan kullarına da karşılık olarak âhirette cezalandırması O'nun adâletinin bir gereği olarak gerçekleşecektir.

İbnü'l-Hümâm'ın da ifade ettiği gibi, gerek Mu'tezile ve gerekse diğer kelami ekoller arasında, elemin meydana gelmesi konusunda bir görüş ayrılığı yoktur. Aksine tartışma ve görüş ayrılığı, hayvanların ve çocukların maruz kaldığı elemelerden dolayı. Mu'tezile'nin, Allah'a ivaz'ı zorunlu kıldığına dair görüşten kaynaklanmaktadır. Mâtürîdîler ve Eş'arîler, ivazı Allah'a vacip

⁶⁴ İbnü'l-Hümâm, a.g.y.

⁶⁵ Bkz. İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, s.158-159.

⁶⁶ el-Kalem 68/53-36. Ayrıca bkz. el-Câsiye 45/21.

⁶⁷ İbn Ebû Şerîf, "*el-Müsâmere*", (el-Müsâyere'nin hamişinde), İstanbul, 1979, s. 178.

görmezler. Eş'arîler gibi Mâtürîdîler de dünyada elemelerin meydana gelmesini Allah'ın hikmetinin bir gereği olarak değerlendirirler. Örneğin, elemeler mukabilinde Allah'ın kullarının günahlarını affetmesi, derecelerini yükseltmesi ve kulluğa layık olmayan kötü davranışlardan nefsi temizlemek suretiyle ahlaklarını yüceltmeye vesile kılması gibi hikmetlerden söz edilebilir.⁶⁸ İnsan, bedenine isabet eden hissi elemelere ve maneviyatına isabet eden yoksulluk gibi şiddetli elemelere maruz kaldığı zaman Allah'a daha çok yaklaşır, aksi takdirde, bol rızık karşısında büyüklenir, kargaşa çıkarır, şımarır ya da başkalarının özgürlüğüne son vererek üzerlerinde egemenlik kurmaya kalkışır diyen İbnü'l-Hümâm, bu görüşüne Kur'an'dan şu âyeti delil getirir: "*Allah kullarına rızkı bol bol verseydi yeryüzünde azarlardı. Fakat O, (rızkı) dilediği ölçüde indirir. Çünkü O, kullarının haberini alandır, onları görendir.*"⁶⁹

Mâtürîdîler ve yaşadığı yüzyılda bir temsilcisi olan İbnü'l-Hümâm, dünya hayatında meydana gelen elemelere '*imtihan*' olarak bakıyor. Ancak ona göre, "hayvanlara ve ergenlik çağına ulaşmamış çocuklara isabet eden hastalıklar ile başlarına gelen ölümcül felaketlerin hikmeti tam olarak kavranamaz. Zira elemeler, Allah'ın bir hikmetidir. Akıllarımız bunları kavramaktan âciz olduğu için Allah'ın bu fiilleri karşısında insana sabretmek ve teslim olmak düşer. O, mülkünde tasarruf yetkisine sahiptir. İlahi hikmetleri kavramaktan akıllar âciz olduğu için itiraz ve isyanlarda bulunmayı terk etmek gerekir. Hâkimiyet; yaratmak ve yönetmek O'na aittir. Elbette bizim bilemediğimiz, yaptıklarından sorumlu olmayan Allah'ın her fiilinde ortaya çıkan ve çıkmayan pekçok hikmetler vardır. Bu sebeple İbnü'l-Hümâm, hikmet, bir amaç olarak, insanın yararına döner"⁷⁰ şeklinde külli bir bakış açısı sergiliyor.

SONUÇ

İbnü'l-Hümâm'a göre, yaratıklara yönelik elemeler ve azaplar, İlahi fiillerin dışında değildir. Dünya hayatında elemelerin varlığı konusunda Mu'tezile, Mâtürîdîler ve Eş'arîler görüş birliğine sahiptirler. Bu konuda asıl tartışma, elemeler ve acıların varlığı konusunda değil, elemeler mukabilinde Allah'a ivaz ödemek vâciptir diyen Mu'tezile ile bu hükme karşı çıkan Mâtürîdîler ve Eş'arîler arasında yapılmaktadır.

İbnü'l-Hümâm, Eş'arî ve Mâtürîdîler gibi elemeler mukabilinde ivazın Allah'a '*câiz*' olduğu görüşündedir. O, ivaz konusunda tasarruf yetkisinin Allah'a ait olduğunu; dilerse acılar karşısında bedel ödeyeceğini dilemezse ödemeyeceğini belirtir. Onun böyle bir görüşe sahip olmasından amacı, İlahî iradeyi sınırlandırıcı tutum ve davranışlardan kaçınmaktır.

İbnü'l-Hümâm, Mu'tezile'nin elemelere karşılık Allah'a bedel ödemenin '*vâcip*' olduğu görüşünü desteklemek adına ivaz meselesinde âhâd haberleri delil getirmesini doğru bulmaz. Fakat o, İlahi fiillerde hikmeti öne çıkararak acılar karşısında bir bedel olabileceğini, ama bu bedeli ödemenin Allah'a zorunlu olmadığını söyleme gereği duyar. İbnü'l-Hümâm'a göre Kur'an'da

⁶⁸ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyer*, s. 181.

⁶⁹ eş-Şûrâ 42/27.

⁷⁰ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyer*, s. 181-182.

Allah, kendi iradeleri dışında hiçbir günaha mukabil olmaksızın acı çekenlere sabretmelerini öğütlemektedir.⁷¹ Bu, dünyada çekilen ıstıraplar karşısında, âhirette bir bedelinin olacağıın en açık muhkem bir delilidir. Diğer yandan Hz. Peygamber ise, çekilen acıların mü'minlerin günahlarının bağışlanmasına ve derecelerinin yükseltilmesine sebep olacağını vurguluyor.⁷² Eğer ivaz nazariyesine hikmet açısından yaklaşırsak, bu naslar dünyada çekilen acıların âhirette mü'minlerin lehine bir karşılık olarak geri döneceğini göstermektedir. Hiç kuşkusuz bu haberler, insana, dayanılmaz acılara katlanmada son derece güven verici ve manevi destek sağlayıcı motivasyonlardır.

İbnü'l-Hümâm, mükellef olmayan; hayvanlara, delilere ve çocuklara isabet eden acılara mukâbil Allah'ın, mâhiyetini bilmediğimiz bir şekilde âhirette ivaz/bedel ödeyebileceğini vurguluyor. Özetle söylemek gerekirse, İbnü'l-Hümâm'a göre, gerek mükellef olan varlıklara ve gerekse mükellef olmayan varlıklara isabet eden acılar, onların yakınlarına ibret ve imtihan edilme açısından dolayı yararlar sağlayacaktır. Bu ıstıraplar İlâhi yasaya göre bütün taraflar için nihâi iyilikler olarak görülmelidir.

⁷¹ Bkz. er-Ra'd 13/28.

⁷² Bkz. Hz. Peygamberden bir rivâyet şöyledir: "Müslümana; fenalık, hastalık, keder, hüzün, ezâ, iç sıkıntısı âرز olmaz, hatta bedenine bir diken batırılmaz; ancak Allah bu musibetlerden birisi sebebiyle o müslümanın günahlarını örter, siler." Buhârî, Kitâbu'l-Merzâ 7.